

■ شکل‌گیری و عملکرد انجمن بلدیة تبریز

در دوره اول مجلس شورای ملی

حجت فلاح توتکار | محمد بیطرفان

■ چکیده

هدف: هدف از مقاله حاضر چگونگی شکل‌گیری و عملکرد انجمن بلدیة تبریز در دوره اول مجلس شورای ملی است. روش / رویکرد پژوهش: این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی، بر پایه اسناد موجود و منابع کتابخانه‌ای انجام شده و پس از بررسی و تحلیل داده‌های تاریخی به نتیجه‌گیری پرداخته است. یافته‌ها و نتایج: یافته‌ها نشان می‌دهد نمایندگان نخستین دوره مجلس شورای ملی، طی یک دوره زمانی مشخص، با بحث و گفتگوی فراوان قانون بلدیة را تصویب کردند. تاسیس انجمن بلدیة در برخی شهرهای ایران، به شکل‌گیری یکی از مهم‌ترین نهادهای شهری انجامید. در این میان شهر تبریز به خاطر موقعیت جغرافیایی خاص و وجود اندیشمندان متجدد و مردم معترض به سیاست‌های حکومت یکی از معدود شهرهای مؤسس انجمن بلدیة در ایران بود. تشکیل انجمن بلدی، نسبت به آنچه از این شهر انتظار می‌رفت با بی‌مهری‌ها و ناملاطی‌های بسیاری روبرو شد؛ ولی این انجمن توانست بخشی از مشکلات معیشتی و رفاهی مردم را برطرف کند، مانند: تنظیم نرخ ارزاق، مرمت کوچه‌ها و خیابان‌ها و اقدامات بهداشتی و درمانی.

کلیدواژه‌ها

انجمن بلدیة / اداره بلدیة / تبریز / انتخابات / مستبدان

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و دوم، دفتر سوم، (پائیز ۱۳۹۱)، ۵۷-۴۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۲/۱۸ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۹/۱۲

شکل‌گیری و عملکرد انجمن بلدیۀ تبریز در دورۀ اول مجلس شورای ملی

حجت فلاح توتکار^۱ | محمد بیطرفان^۲

مقدمه

اداره شهر، در سرتاسر تاریخ ایران، یکی مهم‌ترین وظایف حاکم بود. این وظیفه، به‌طور سنتی، از طریق حاکم (و در بعضی مواقع از طریق شاه) به شخص متنفدی واگذار می‌شد؛ یعنی یکی از افراد شناخته شده در میان مردم، مسئولیت اداره شهر را بر عهده می‌گرفت. این شخص، دارای کارگزاری بود که در حوزه شهری فعالیت می‌کردند. مجریان امور شهری، زیر نظر حاکم فعالیت‌های خود را انجام می‌دادند. این عمل، در دوره‌های تاریخی مختلف بر دوش مناصبی همچون محتسب، رئیس، داروغه، و کلانتر بود. در دورۀ قاجار، این نهاد، با عناوین مختلفی همچون تنظیمیه، احتساییه، و بلدیه نامیده می‌شد. مدل برجسته و نگاه خاص به امور بلدی، در اواسط دورۀ ناصری با سفرهای شاه به اروپا مورد توجه قرار گرفت. شکل‌گیری و تداوم احتساییه نوین در دورۀ ناصری، با نظامنامه کنت دمنت فرت، رئیس پلیس و احتساییه تهران، آغاز شد.

نقش مردم در تعیین مجریان شهری نه به‌طور مستقیم، بلکه به رضایتمندی از این مناصب شهری خلاصه می‌شد. به‌عنوان مثال، در زمینه رضایتمندی مردم از انتخاب کلانتر در دورۀ صفویه آمده است: «حکم جهان مطاع شد ... عدم رضای کدخدایان و ارباب بنیچه و رعایاء الکاء مزبور به کلانتری خواجه محمد تقی، کلانتر آنجا و رضا و خواهشمنددی چهاردانگه رعایا و ارباب بنیچه به کلانتری خواجه محمد سعید، کلانتر سابق رسیده، حقیقت واقعی آن را عرضه داشت، پایه سریر خلافت مصیر نمایند، و در این وقت مشارالیهم به عرض

۱. استادیار تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام

خمینی‌قزوین

hojjat.fallah@yahoo.com

۲. کارشناس ارشد تاریخ ایران دورۀ

اسلامی (نویسنده مسئول).

mohammad_bitarafan894@yahoo.com

رسانیدند که به موجب محضر علیحده، چهار صد و شصت و نه نفر به کلاتری خواجه محمد تقی راضی و دو هزار و یکصد و بیست و هفت نفر اظهار رضا و خواهشمندگی به کلاتری خواجه محمد سعید کردند که از آن جمله نهصد و هشتاد و سه نفر عدم رضا و اظهار شکوه از خواجه محمد تقی و تتمه بدون شکوه او اظهار رضا از کلاتری خواجه محمد سعید مزبور کردند. بنابراین از ابتدا چهار ماهه تنکوزئیل، کلاتری بلده رشت و توابع را به دستوری که کلاتری سابق مرجوع بود، به رفعت تعالی پناه عزت دستگاه ... خواجه محمد سعید شفقت و مکرمت فرموده ارزانی داشتیم» (قائم مقامی، ۱۳۴۸، صص ۵۴-۵۶).

همچنین، ملکم، یکی از سفرای سیاسی انگلستان در دوره قاجار، در این باره می گوید: «... لاکن کلاتر و کدخدای محلات در هر شهری باید از اهل همان بلد باشند، بلکه به حکم لزوم، باید از معتبرین و محترمین همان شهر باشند. اگر چه علی الرسم، مردم در اختیار کلاتر و کدخدا اتفاق نمی کنند، لاکن رضای ایشان در تعیین این دو دخیل است» (۱۳۸۰، ج ۲، ص ۷۴۵).

با انقلاب مشروطیت، فرآیند انتخاب مناصب شهری دگرگون شد؛ زیرا نقش مردم و تأثیر سیاسی و اجتماعی آن، به عنوان یکی از بنیانهای انقلاب مشروطیت پذیرفته شد. در این میان، نمایندگان ملت هم در دارالشورای ملی به این مهم رسیده بودند و خواهان نفوذ و گسترش قدرت مردم در امور شهری بودند. بدین خاطر، به گردآوری و تصویب قانون بلدی پرداختند؛ زیرا تصور می کردند «با تشکیل انجمن های بلدی از نمایندگان مردم، قدرت مشروطیت در شهرستانها» رو به فزونی خواهد رفت (ملکزاده، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۵۹۶). چنانچه یکی از مؤلفان دوره مشروطه، این انجمن را به «حکومت محلی» تعبیر می کند که در این نوع حکومت نمایندگان مردم در رأس امور قرار می گیرند و اراده حاکمان بر ادارات شهری ساقط می شود (تاریخ انقلاب ایران، بی تا، ص ۱۳۳).

تأملی بر بازتاب اهمیت انجمن بلدیّه در جراید عصر مشروطه

در انقلاب مشروطیت، با توجه به تغییر نظام سیاسی کشور از پادشاهی مطلقه به سلطنت مشروطه، برخی ابزارها و راهکارهای نوینی برای اداره کشور تبیین شد. انجمن بلدیّه، به عنوان نهادی مدنی برای مدیریت شهری توسط مردم، ایجاد شد. در این میان، روشنفکران و طبقه متوسط شهری نقش بارزی در تصویب نظامنامه بلدی در مجلس و ارسال آن توسط حکومت مرکزی به سایر ایالات و ولایات ایران داشتند.

علت اصلی و عمده طرح نظامنامه انجمن بلدی در صحن مجلس، به مطالبات فراوان شهری مربوط می شود که در بسیاری موارد از توجه و تمرکز مجلس به امور کلان سیاسی و اقتصادی جلوگیری می کرد. به طوری که، به قول یکی از گزارشگران عصر مشروطه به «غیر از

مسئله نان و گوشت شهر تهران، در مجلس سخی دیگر نبود (ظهیرالدوله، ۱۳۵۱، ص ۲۴۸). آنچه که مشخص است در اوایل کار مجلس شورای ملی، اعتراض‌های بسیاری جهت حل مشکلات شهری همچون کمبود و گرانی ارزاق صورت می‌گرفت. گذشته از اعتراض‌ها، تحصن اقشار مختلف مردمی در مجلس، همچون تحصن چوبدارها (تهران) (کاتوزیان، ۱۳۷۹، صص ۳۵۷-۳۵۸) از معضلات دیگر مجلس ملی بود. به طوری که، این جریان فریاد اعتراض جراید عصر مشروطه را درآورد. به عنوان نمونه، روزنامه تربیت، پرداختن مجلس به امور ارزاق را وظیفه این نهاد نمی‌دانست و امید داشت هر چه زودتر نظامنامه بلدی از مسیر مجلس بگذرد (۹ (۴۱)، ص ۴). به هر طریق، این نظامنامه، پس از بحث و گفت‌وگوی فراوان، در ۲۰ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵، توسط محمدعلی شاه توشیح شد.

پس از ارسال نظامنامه بلدی، برخی شهرهای ایران به تأسیس انجمن بلدیة مبادرت ورزیدند. با بررسی انجمن‌های بلدی دوره اول مشخص می‌شود شهرهایی اقدام به تأسیس این نهاد کردند که دارای قشر متوسط و با سواد و فرهیخته بودند. رفع دغدغه‌های این قشر از مردم که زمینه‌های انقلاب را فراهم کردند، از مهم‌ترین مسائل پس از انقلاب مشروطیت بود. لازم به ذکر است که نمایندگان انجمن بلدی از محله‌های شهر به انجمن وارد می‌شدند؛ بنابراین، از مقبولیت مردمی و استقلال عمل در برابر دولت و مجلس برخوردار بودند. هر چند در تدوین نظامنامه بلدی، به خاطر ترس از هرج و مرج در امور شهری، تصمیمات انجمن را با نظر حاکم قابل تحقق شمردند. در کنار آن، حق نظارت حاکم و رسیدگی به فعالیت‌های اداره بلدیة هم برای جلوگیری از تخلفات در قانون پیش‌بینی شده بود. به هر حال، این اختیارات تا حدی بود که متصدیان حکومتی را بر آن داشت تا در سال ۱۳۲۹ ق. نظارت بیشتری را بر عملکرد بلدیة اعمال کنند (ساکما: ۲۹۳/۵۰۰). در این میان، جراید، که آئینه تمام‌نمای افکار و منعکس‌کننده نگرانی‌های مردمی بودند، بدین نکته به طور شایسته عنایت کردند.

در همان موقع، درباره تأسیس، اختیارات، و عملکرد بلدیة، نظریه‌های مختلفی ارائه شد. مثلاً روزنامه آئینه غیب‌نما، طی مقاله‌ای انجمن بلدیة را «الزام تمام امور» نامید (۱۲۱)، ص ۴). چنانچه هدف کلی مقاله، اعتراض به عدم برپایی انجمن بلدیة در برخی از شهرهای ایران بود.

روزنامه کشکول اصفهان هم اولین ثمره و عصاره مشروطیت و «بزرگترین آثار تمدن در هر مملکت» را تشکیل «(مونیسی پالیتة) اداره بلدیة» می‌دانست (۲ (۲۰-۲۱)، ص ۷). بر همین، مبنا روزنامه نیر اعظم، انجمن بلدیة را شعبه‌ای از «انجمن کبرای ملی» معرفی کرد که در «حقیقت شاخه بزرگ شجره مشروطه و فرزند ارشد شورای ملی» نمایانده شد (۹۱)، صص ۲-۳). در کنار اینها، روزنامه ناقور اعتقاد داشت تا زمانی که این نهاد به طور صحیح

۱. بر طبق ماده ۹۱ نظامنامه «کلیه این قواعد و دستورالعمل‌ها با رعایت حدود قوانین شرع انور به امضای حاکم رسیده به توسط اداره پلیس به موقع اجرا گذاشته خواهد شد.

۲. ماده ۷ نظامنامه بلدی به این شرح است: «حاکم شهر باید مراقبت نماید که اقدامات بلدیة مخالف با این نظامنامه نباشد.»

صورت نپذیرد رفاه و آسایش مردم و پیشرفت در صنعت و تعالی کشور به وقوع نخواهد پیوست (۲۱)، ص ۵.

برخلاف ادعای برخی محققان (تشکر، ۱۳۷۸، ص ۵)، انجمن بلدیّه، برطبق نظامنامه بلدی، دارای اختیارات گسترده‌ای در حوزه شهری بود؛ تاجایی که هدف اصلی تأسیس بلدیّه «حفظ منافع شهرها و ایفای حوائج اهالی شهرنشین» معرفی شد (مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۱۳۲۵، ص ۱۳۹)، ولی نه به آن شدت که روزنامه مجلس نقش انجمن بلدی در شهر را «بعین همان حکم مجلس شورای ملی در امور مملکتی» می‌دانست (۲۲۱)، ص ۴. این نظر، مواضع انجمن بلدیّه را به امور سیاسی گسترش می‌داد؛ ولی به‌واقع، از اختیارات سیاسی انجمن در نظامنامه بلدی سخنی نبود و تنها ردپای چندی از انجمن‌های بلدیّه، در برخی فعالیت‌های محافل و انجمن‌های سیاسی وجود داشت (روزنامه رهنما، ۱۹)، صص ۳-۱.

برخی روزنامه‌ها هم مثل *حبل‌المتین تهران*، با علم به اینکه تمام این جنبش‌ها، صدمات و حمایت مردم از مجلس برای تصویب و اجرای قانون اساسی، نگاهی سطحی و عامیانه است، تأکیدات لازم بعد از قوام مجلس را در زمینه بلدیّه می‌دانست؛ زیرا اعتقاد داشت «بعد از مجلس مقدس شورای ملی اکثر نتایج آسایش عموم و نظم مملکت» از این انجمن است (۸۰)، ص ۳.

به این ترتیب، طرح نظریه‌های مختلف درباره اهمیت انجمن بلدیّه، دغدغه‌های ذهنی اقشار مختلف شهری را، به‌خصوص درباره مباحث بسیار مهم ارزاق می‌رساند که در جراید آن دوره منعکس شده است. بنابر این، گذشته از این نظریه‌ها، رفع دغدغه‌های شهری آنقدر مهم بود که فضایی به‌وجود آورد که آنچه «در انتخابات بلدیّه می‌بینیم آنقدر در تعیین و کلا دقت کرده‌اند که هزار یک او را در انتخابات اولیه شورای ملی منظور نداشته‌اند» (روزنامه ندای وطن، ۵۴)، ص ۶.

اهمیت مسئله و موضوع تحقیق

آگاهی از نحوه شکل‌گیری و عملکرد انجمن بلدیّه تبریز، به‌عنوان یکی از کانون‌های تصمیم‌گیری شهری و مهم‌ترین سازمان رفاهی شهروندان بسیار مهم است؛ زیرا در سراسر تاریخ ایران، نخستین بار بود که نمایندگان مردمی از محله‌های مختلف، با رأی مستقیم عامه مردم، به نهاد تصمیم‌گیری شهر راه می‌یافتند.

حضور عمده قشر متوسط و باسواد در شهرها (به‌خصوص تبریز)، الزاماً به وجود دستگاهی نیاز داشت تا انتظارات شهری مردم را برآورده سازد. بنابراین، کسانی می‌توانستند

- در انجمن صاحب کرسی شوند که از معروفین و معتبرین محله باشند و این جریان اهمیت بسزایی به انجمن‌بلدیّه می‌داد تا بتواند از طریق اعتبار و شناخت مردمی به رتق و فتق امور شهری بپردازد. در این میان، چندین عامل باعث اعتبار انجمن می‌شد:
۱. برآمدن اعضای انجمن از میان مردم محله‌های مختلف؛
 ۲. اختیارات گسترده در امور شهری با توجه به نظامنامه بلدی؛
 ۳. تعامل با شهروندان و حمایت از آنان در برابر سوءاستفاده‌گران (در این دوره به‌طور اخص مستبدان)، و
 ۴. برآوردن نیازهای روزمره مردم همچون انجام اقدامات مؤثر برای ارزانی و فراوانی ارزاق، و مانند آن.

اهداف تحقیق

- در این تحقیق دو هدف کلی در نظر گرفته شده است:
۱. شناخت رویه برگزاری اولین انتخابات شهری در تبریز، و
 ۲. شناسایی عملکرد نمایندگان انجمن‌بلدیّه در دوره اول.
- با توجه به این اهداف برآنیم تا با بررسی منابع، اطلاعات جامعی از انتخابات و عملکرد انجمن‌بلدیّه تبریز به دست دهیم و سرانجام با تجزیه و تحلیل داده‌ها به پرسش و فرضیه‌های مطرح شده پاسخ دهیم.

پیشینه تحقیق

در باره پیشینه تحقیق باید اذعان کرد که تحقیقی مستقل براساس مدارک تاریخی در این باره صورت پذیرفته است.

شیوه پژوهش

شیوه پژوهش در این موضوع توصیفی تحلیلی است و تمرکز عمده آن بر روی اسناد، متون، منابع دست اول و روزنامه‌ها می‌باشد.

این جستار، به دنبال پاسخ به این سؤال‌هاست: ۱. انجمن‌بلدیّه تبریز چگونه شکل گرفت؟ ۲. عملکرد انجمن در دوران تأسیس چگونه بود؟

۱. در فرضیه اصلی چنین به نظر می‌رسد که بعد از مشروطیت، دغدغه‌های مردم تبریز درباره رفع گرانی و کمبود ارزاق و دیگر مشکلات شهری، در کنار آشنایی بیشتر مردم با نهادهای دمکراتیک غربی (براساس آموزه‌هایی که باسوادان از طرق مختلف همچون روزنامه

به مردم انتقال می‌دادند)، فضایی به‌وجود آورد تا مردم فعالیت بیشتری جهت اخذ این نهاد انجام دهند، که به‌صورت حمایت از انجمن ایالتی و ولایتی تبریز، اعتراض‌ها، و تحصن‌های مختلف صورت پذیرفت. این جریان باعث شد مقدمات اولیه شکل‌گیری انجمن بلدیة تبریز براساس ابلاغ و ارسال نظامنامه از طرف حکومت مرکزی به حاکم صورت پذیرد.

۲. همچنین، به‌نظر می‌رسد عملکرد انجمن بلدیة تبریز، مورد نظر مردم شهر قرار گرفت و نوع تعامل آن براساس نوع انتخاب نمایندگان انجمن بلدیة مثبت بود.

تبریز، نظیر چند شهر دیگر از جمله رشت، انزلی و اصفهان، بعد از تهران، از جمله شهرهای سخت‌کوش و مبارز در زمینه احقاق حقوق ملی بود. این شهر مستعد، به‌واسطه موقعیت جغرافیایی، در مسیر راه بازرگانی و اندیشه‌های ترقی‌خواهانه غربی قرار داشت و نسبت به دیگر شهرهای ایران از ذهنیتی روشن‌تر برخوردار بود، تا جایی که بعد از به‌توب بستن مجلس یکی از ارکان اعاده مشروطیت بود.

مهم‌ترین سنتی که شهر تبریز بعد از انتخابات مجلس بر جای گذاشت همانا ابقای انجمن‌های انتخاباتی بود که تنها وظیفه انتخاب اعضای دارالشورای ملی را برعهده داشتند. تأثیر این انجمن‌ها آنقدر زیاد بود که محمدعلی‌شاه و طرفدارانش، بعد از انتخابات، خواهان بسته شدن سریع آن بودند؛ ولی با زیر بار نرفتن انجمن تبریز این سنت در دیگر شهرهای ایران هم پیگیری شد.

انتخابات

نخستین جرقه‌های جدی شکل‌گیری انجمن بلدی، در ذی‌قعدة ۱۳۲۵، با حضور بزرگان و معمرین در انجمن ایالتی تبریز زده شد (روزنامه/انجمن تبریز، دوره اول، ۲(۲۵)، ص ۳). فعالیت اولیه تشکیل انجمن بلدی با اعلانی شروع گردید که از طرف انجمن نظار انتخابات بلدیة نشر شد. قرار بر این بود که از روز دوشنبه ۸ ذی‌حجه الی پنجشنبه ۱۱ ذی‌حجه از مقر آنان «اداره جلیله بیگلربیگی» تعرفه در اختیار همشهریان قرار گیرد و روز جمعه ۱۲ ذی‌حجه برای گرفتن تعرفه معین گردد. نکته جالب این بیانیه، اخطار هیئت نظار به مردم است که اعلام می‌کرد اگر در زمان قید شده جهت گرفتن تعرفه و یا دادن رأی اقدام نکنند «حقشان ساقط شده» و جای گله و شکایت ندارند (روزنامه/انجمن تبریز، دوره اول، ۲(۲۹)، ص ۳).

بعد از انتخابات انجمن بلدی، عین السلطنه، از نزاع اشرار و انجمن مزبور در ماه ذی‌حجه خبر می‌دهد. اشرار که خواهان سیطره بر انجمن بودند، درگیرهای مختلفی را ایجاد کردند که باعث به‌وجود آمدن تلفات سنگینی شد؛ به‌طوری که ۴۱ نفر از هر دو سو کشته شدند (عین السلطنه، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۱۹۳۹).

آنچه که مشخص است با اینکه انتخابات انجام گرفت، انجمن بلدیة تا چندین ماه بعد تشکیل نشد. در این باره بعدها، شیخ سلیم، طی نامه‌ای که در ۱۶ صفر ۱۳۲۶ به تقی زاده و حاجی ابراهیم آقا می‌نگارد اذعان کرد که انتخابات انجمن بلدیة شش ماه است^۱ صورت گرفته ولی «این آقایان که اسم خود را وکلای ملت گذاشتند»^۲ به دلیل اینکه چرا از مستبدین کسی عضو انجمن نیست مانع تشکیل آن شده‌اند (تبریزی، ۱۳۷۲، صص ۱۱۱-۱۱۲). روزنامه حشرات الارض، در ربیع‌الاول ۱۳۲۶، به کنایه مژده می‌دهد که «انجمن بلدیة که در ۱۲ شهر ذی‌قعدة ۱۳۲۵ انتخاب شده بود انشالله روزی منعقد خواهد گردید! بدین مژده گر جان فشانم رواست!!!» (۱(۳)، ص ۳).

روزنامه نامبرده، در چند شماره بعد با عنوان «صبر باید کرد» به صورت کنایه، ناخرسندی خود را از عدم تأسیس انجمن بلدی نشان می‌دهد: «در شماره سیم در تحت عنوان (مژده) افتتاح انجمن بلدیة را بشارت داده و برادران وطنی خود را از روز انعقاد آن که انشالله پس از نود هزار و نهصد و نود و نه سال خواهد شد حالی کردیم اینک مجدداً جسارت ورزیده و ایشان را با کمال حسرت و یاس به صبر و تحمل دعوت می‌نمائیم. هموطنان عزیزم البته انجمن بلدیة هر چه زودتر تشکیل یابد وسایل امنیت ولایت و آسایش ملت فراهم خواهد آمد لکن با عجله که درست نمیشود و دست پاچه شدن هم ثمری نمی‌بخشد چرا که تا بحال هیچ کار با عجله صورت نیافته (الامور مرهونه باوقاتها) و دیگر این مسئله اختصاص به مملکت ما ندارد در هر کجا که بفکر این امر محال و خیال خام افتاده‌اند بدو احتمال زحمات فوق‌العاده گردیده و مدت‌های متمادی در رفع آن کوشیده لاقلاً یک چند هزار سال در این باب تأمل کرده و ایجاد آنرا تفویض قضا و قدر کرده‌اند زیرا بلدیة امریست خارج از حیز اختیار امر باین عظمت را نمیتوان سرسری گرفت این کارها همه تدریج الحصول بوده و بمرور ایام صورت انجام می‌پذیرد تشکیل بلدیة وقتی دارد ساعتی دارد مثلاً در زمستان برف می‌بارد و در تابستان حرارت هیچ وقت نمی‌توان آرزو کرد که در تابستان برف بارد هنوز موقع آن نرسیده بلکه در تاخیرش حکمتی هست ... انشالله وقتیکه محسورات مرتفع گردید خواهید دید که ما هر چه در تعریف بلدیة نوشته‌ایم صدق محض و خالی از اغراق بوده و این اول معتقد فیه ماست که قانون وقتی در مملکت ما اثرات خود را خواهد بخشید که مردم از طرف آب نان آسوده شوند و این نیز منوط است به تشکیل بلدیة ... با این همه باز (صبر باید کرد) و به تقدیر تفویض کرد ... گیرم که قانون بلدیة ۷ ماه است تمام به شهرها فرستاده شده عیب ندارد ...» (روزنامه حشرات الارض، ۱(۵)، صص ۲-۳).

۱. البته شیخ سلیم در این باره اغراق نموده است زیرا از زمان انتخابات انجمن بلدی تا ۱۶ صفر تنها ۲ ماه گذشته بود.
۲. (منظور برخی اعضای انجمن ایالتی است)

بر همین مبنا، در صفر ۱۳۲۶، هیئتی از انجمن‌های غیررسمی تبریز، از مسامحة انجمن ایالتی در تشکیل انجمن بلدی گله می‌کنند. با وجود این، انجمن مزبور خبط و خطای خود را

می پذیرد و اعلام می کند «اولاً علت تأخیر اینمواد همانا از حوادث ایام و تواتر انقلابات بوده و حالا که بحمدالله از توجه امام عصر عجل الله فرجه و حسن همت و اتفاق ملت، ولایت نظم و اهالی آسوده می باشند مسلماً در صدد تکالیف قانونی خود» برخورداریم آمد (روزنامه انجمن تبریز، دوره دوم، ۲(۳)، ص ۴).

به هر حال، مهم ترین دلیلی که می توان برای عدم تشکیل انجمن بلدی برشمرده همانا انگیزه مستبدان بر تسلط به این نهاد مردمی بود. چنانچه روزنامه مساوات، ملا نماهای تبریز را عامل نفاق در آن شهر می دانست و اعتقاد داشت که «در شهر کسیکه مانع پیشرفت مشروطیت و اسباب زحمت ملت شده و از تأسیس بلدیة و تکمیل انجمن ایالتی جلوگیری می کند مجسمه تقلب (معتمد همایون) و چکیده خیانت (بصیرالسلطنه) است» (۱(۲۳)، صص ۶-۷).

علی ای حال ثقه الاسلام طی نامه ای که به تاریخ ۲۴ ربیع الاول ۱۳۲۶ به یکی از بستگانش می نگارد خبر از تشکیل بلدیة می دهد (۲۵۳۵، صص ۲۴۳-۲۴۵). در این میان، سخن ثقه الاسلام مبنی بر شوسه کردن برخی کوچه ها و خیابان های تبریز توسط بلدیة تاریع الثانی ۱۳۲۶ قابل تأمل است (۲۵۳۵، ص ۲۴۵)؛ زیرا بر فرض اینکه نهاد بلدی در اواسط ربیع الاول هم شکل گرفته باشد نمی توانسته است در این زمان اندک به شوسه کردن خیابان ها و یا بعضاً کوچه ها پرداخته باشد. به نظر می رسد منظور وی حکومت بلدی^۱ باشد که قبل از تشکیل انجمن بلدیة، وظایف آن، به همراه ریاست نظمیة در اوایل محرم ۱۳۲۶ به اجلال الملک واگذار شده بود (روزنامه انجمن تبریز، دوره دوم، ۲(۱۵)، صص ۲-۳؛ ۲(۱۲)، ص ۴).

روزنامه صوراسرافیل هم طی خبری مغشوش، از آقا میرزا محمد علیخان آذربایجانی، جهت تأسیس «انجمن های محترم بلدی و اتحاد و معارف» به خاطر «تکمیل معنی مشروطیت و حفظ اساس مقدس شورای ملی و ترویج علوم و معارف» تشکر کرده است (۱(۲۴)، ص ۴). با توجه به نوع نگاه برخی جراید و مردم به انجمن های رسمی و غیر رسمی که گاه با لفظ بلدی همراه می شد. به نظر می آید منظور صوراسرافیل تشکیل انجمن بلدی نبوده است بلکه منظور انجمن های اتحاد و معارف بوده است.^۲

به هر حال، نه از نحوه انتخابات انجمن بلدی آگاهی داریم و نه از اعضای منتخب آن. آنچه که با توجه به فقر منابع می توان برداشت کرد تأسیس انجمن را احتمالاً بین ماه های ربیع الاول و ربیع الثانی ۱۳۲۶ می رساند.

با انتظاراتی که از این شهر می رفت برخی محققان و مورخان به اشتباه قائل به پیشرو بودن تبریز در تأسیس انجمن بلدی هستند (هریسی نژاد، ۱۳۸۹، صص ۴۰۴-۴۰۵؛ برادران شکوهی، ۱۳۸۷، ص ۳۸). حتی روزنامه مساوات هم از این منظر غفلت نکرده و می گوید:

۱. قبل از شکل گیری انجمن بلدی در تبریز عمده وظایف این نهاد در اختیار سازمانی به نام حکومت بلدیة بوده است (برادران شکوهی، ۱۳۸۷، ص ۲۴). که عمده فعالیتش بر محور نظم و انتظام امور شهری قرار می گرفت (روزنامه مجاهد، سال اول، ش ۲۲، ص ۴). در جریان ناصری هم در چند جا به عنوان «قابل توجه حکومت بلدیة» بر می خوریم که رفع موانع امور بلدی را خواهان بود (سال ششم، ش ۱۸، ص ۸؛ ش ۲۵، ص ۶).
۲. روزنامه تمدن هم در باب لفظ بلدی و نحوه کارکردش دچار اشتباه شده است. روزنامه مزبور با بیان بدبختی ها و فشار اشراری همچو شطرانلو و فولادلو به اهالی خلخال، باز خدا را شکر می کند که انجمن بلدی در آنجا دایر است. در ضمن از انجمن بلدی اسلام سخن به میان می آورد (سال اول، ش ۲۰، ص ۴). همچنین لفظ انجمن بلدی بر انجمن ایالتی تبریز از سوی بزرگان مجلس همچون سعدالدوله و آقا میرزا محسن بکار رفته است (روزنامه مجلس، سال اول، ش ۲۱، ص ۲). در این راستا روزنامه مجلس هم از مجالس نظام انتخاباتی رشت و انزلی به عنوان مجالس بلدی نام می برد (سال اول، ش ۵۲، ص ۴؛ سال اول، ش ۵۳، ص ۴). به هر طریق لفظ انجمن بلدی با انجمن محلی که پس از مشروطه در جای جای نقاط ایران شکل گرفت خلط شده است. زیرا در این تاریخ، هنوز نظامنامه بلدی از مجلس نگذشته است. البته ناگفته نماند که این اشتباه در متون دیگر هم اتفاق افتاده است. به نظر می رسد قبل از تدوین نظامنامه بلدی، برخی انجمن های محلی و یا ولایتی را با نام انجمن بلدی خطاب می کردند.

اکثر مردم گمان می‌کردند که تبریز پیش‌تاز در تأسیس نهادهای مدنی در ایران باشد اما به علت نفوذ سر سخت مستبدین، انجمن بلدی در موعد مقرر خود شکل نگرفت (۱۱/۲۳)، صص ۶-۷).

با اینکه انجمن بلدیّه تبریز در موعد مقرر تشکیل نشد اما در بین انجمن‌های بلدی تأسیس یافته در دوره اول مشروطیت، تنها انجمنی بود که در استبداد صغیر (به دلیل تسلط مشروطه‌خواهان بر شهر به‌ویژه پس از شکست نیروهای مهاجم استبدادگرا) به‌طور پراکنده سخنی از آن به میان می‌آید و دیگر انجمن‌های مزبور پس از به توپ بستن مجلس و چه قبل از آن به تعطیلی گرائیده بودند.

قبل از شکل‌گیری انجمن بلدی، تبریز نیز مثل بیشتر نقاط ایران، وظایف بلدی را بر دوش انجمن ایالتی گذارده بود. انحصار تمام وظایف ایالتی و بلدی و همچنین نظارت و پیگیری انجمن‌های محلی و ولایتی دیگر شهرهای آذربایجان خود نیروی این ارگان مستقل و قوی را از درک شهری مشروطه باز می‌داشت و از رسالت اصیل خود دور می‌کرد. اینکه انجمن ایالتی تبریز با توجه به تصویب و تأیید نهایی نظامنامه بلدی به چه دلایلی در تأسیس بلدیّه مسامحه کرد، بر ما پوشیده است؛ ولی این عمل انجمن ایالتی از چند منظر قابل بررسی است:

الف. عدم ثبات امنیتی و اقتصادی در منطقه آذربایجان که از طریق اربابان استبداد اعمال می‌شد؛

ب. برتری مواضع و ذهنیت سیاسی و نظامی انجمن ایالتی بر رفاه اجتماعی؛

ج. شاخه‌های قوی جریان استبداد در شهر و عدم امنیت جانی و مالی؛

د. افزون‌خواهی انجمن که به مسامحه و جدی نگرفتن ایجاد بلدیّه انجامید؛ اگرچه می‌توانست با تشکیل بلدیّه (نه به مثابه) نهادی هم وزن با انجمن ایالتی به استیفای منافع شهری بپردازد و تا حدودی ذهنیت مستبدان ناآگاه را معطوف به خود کند و همچنین انجمن ایالتی را در تصمیم‌گیری، اختیارات و مشغله آزادتر سازد.

به زبان دیگر، در کنار غفلت انجمن ایالتی، اشخاصی نظیر اقبال السلطنه ماکویی، رحیم خان چلبیانلو و فرزندش بیوک‌خان، هجوم عثمانی، تحرکات روس‌ها، عدم ثبات منطقه، و از همه مهم‌تر جریان مستبد داخل تبریز اجازه تفکر درباره ایجاد نهادهای جدید را به انجمن نمی‌داد.

گذشته از این، با تأسیس نه‌چندان قدرتمند انجمن بلدی، برخی اعضای انجمن ایالتی نسبت به انجمن بلدی نظر مساعدی داشتند. میرزا محمد علی، وکیل مرند در انجمن ایالتی، «آبادی مملکت» را بسته به تحقق آمال و اندیشه‌های انجمن بلدی می‌دانست (روزنامه انجمن

تبریز، دوره دوم، ۲(۲۷)، ص ۲؛ ولی عملاً کمک شایانی برای قوام گرفتن آن صورت نمی‌گرفت.

فعالیت‌های بلدیّه

۱. تنظیم نرخ ارزاق

از اقدامات عام‌المنفعه انجمن، تنظیم نرخ ارزاق در بازار به خصوص شیر، ماست، پنیر، و گوشت، جهت رفاه حال عامه مردم به خصوص ضعفا بود (روزنامه انجمن تبریز، دوره دوم، ۲(۲۷)، ص ۴).

۲. روابط مناسب با اصناف

با وجود اطلاعات اندک از نوع سلوک انجمن و اداره بلدی با اصناف، می‌توان با توجه به روابط مناسب انجمن با برخی از اصناف، آن را تا حدودی متعارف فرض کرد. به‌عنوان نمونه، عمل صنف نانویان، به همت نقیب‌السادات با برنامه‌های بلدی بهبودی کامل یافت (روزنامه انجمن تبریز، دوره دوم، ۲(۲۷)، ص ۴).

۳. مرمت و تعمیر کوچه‌ها و خیابان‌های تبریز پس از جنگ چهار ماهه

جنگ تبریزیان، با عوامل دولتی و مستبدان، باعث تخریب بخش‌هایی از شهر شد. شدت این تخریب به‌طوری بود که «تمام بازارها و بازارچه‌ها» (روزنامه انجمن تبریز، دوره دوم، ۳(۱۵)، ص ۱) و «قریب هزار باب دکاکین» (روزنامه ناله ملت، ۱(۲۶)، ص ۲) سوخته و خراب شده بود و یا به قول کسروی «در آن چهار ماه ویرانی‌هایی در شهر روی داده، خانه‌ها و کوچه‌های نزدیک بجنگ‌گاه‌ها کوبیده شده و بسیاری از آنها به خون آلوده گردیده، و درها و پنجره‌های بازارها و کاروانسراها و مغازه‌های مجدالملک با آتش سوخته بود و رویهمرفته از سرخیابان تا نزدیکی امیرخیز ویرانه‌ها بهم می‌پیوست» (۱۳۸۳، ص ۷۹۵). بنابراین، مهم‌ترین کاری که انجمن‌های تبریز با تکیه بر انجمن بلدیّه می‌توانستند انجام دهند اصلاحات شهری بود.

در این زمینه، انجمن ایالتی از انجمن بلدی درخواست کرد نواحی «اسواق و بازار» را اندکی ترمیم کند تا حداقل شکل رسمی بگیرد و قابل سکنتی گردد؛ تا کم‌کم خود مردم در جهت درست کردن حجره و دکان خود برآیند (روزنامه انجمن تبریز، دوره دوم، ۳(۱۵)، ص ۲). قاسم خان امیر تومان، رئیس بلدیّه، بنابر درخواست انجمن ایالتی و وظایف بلدی با «یک چابکی بآباد گردانیدن اینها پرداخت و سنگرها که در میان شهر می‌بود همه را برداشت. بازارها را در اندک زمانی بحال پیش آورد» (کسروی، ۱۳۸۳، ص ۷۹۵).

۴. نقش کوچک در اداره نظمیه

آنچه از صورت مذاکرات انجمن ایالتی بر می‌آید نشان می‌دهد، انجمن بلدیّه سهمی در

اداره امور نظمیه داشته است^۱. با در نظرگیری برخی مباحث مطرحه، نقش اراده بلدی در اداره امور نظمیه را بررسی می‌نمائیم:

۱. در بخشی از روزنامه/انجمن تبریز، اداره نظمیه با طرحی سؤالی از انجمن بلدی می‌پرسد: آیا مصرف هیزم توسط کشیکچیان محلات باید از حقوقشان کسر شود و یا جزء مخارج کلی قرار گیرد؟ در جواب بلدیة، آن را به عنوان کسری حقوق در نظر گرفته بودند. با اختلافی که بر سر این مسئله بین طرفین دعوا صورت گرفت با نظر انجمن ایالتی به اداره نظمیه حکم شد که تابع اوامر بلدیة باشند (دوره دوم، ۳(۳۱)، ص ۱).

۲. با توجه به صورت مذاکرات انجمن ایالتی، به نظر می‌رسد که موجب فراشان نظمیه از اداره بلدیة کارسازی می‌شده است (روزنامه/انجمن تبریز، دوره دوم، ۳(۳۲)، ص ۳).

۳. اداره بلدیة، طی نامه‌ای به انجمن ایالتی سؤالی را مطرح کرد: از قرار معلوم در زمان مخبرالسلطنه ۲۴۰۰ تومان از بابت نظمیه و شخص اجلال‌الملک به بلدیة حواله کرده بودند. در آن موقع ۱۰۰۰ تومان پرداخت شده بود و بقیه‌اش را به بلدیة دستور داده‌اند. این وجه حالا به گردن بلدیة هست یا نه. بنا به نظر اجلال‌الملک در انجمن ایالتی چند نفری انتخاب شدند تا به حساب ایشان رسیدگی کنند (روزنامه/انجمن تبریز، دوره دوم، ۳(۲۸)، صص ۳-۴).

از آنجا که اداره امور بلدی و نظمیه تا قبل از تأسیس انجمن بلدیة به صورت متمرکز و تحت کفالت یک نفر بوده است. این گمان را به همراه می‌آورد که مردم شهر و مجریان شهری برای اداره نظمیه، چه تأمین حقوق و یا مایحتاج نظمیه سهمی را برای بلدیة قائل باشند.

۵. تقبل هزینه بیمارستان

انجمن بلدی، ماهیانه ۱۸۷ تومان به «مریضخانه» کارسازی می‌کرد. این مریضخانه، به ترتیب بیمارستان‌های اروپا در محله ارمنستان تأسیس شده بود (روزنامه مساوات، ۳(۲۶)، ص ۷). مساوات، درباره این بیمارستان می‌گوید: «مریضخانه مشتمل است بر هفت اطاق تحتانی و فوقانی و بیست و پنج تخت خواب با سایر لوازم آسایش مریض اجزاء موظف مریضخانه عبارت است از یک نفر دکتر، دو نفر معاون، چهار نفر پرستار شب، یک نفر آشپز با یک نفر شاگرد، یک رخت‌شو، یک نفر سرایدار، دو پیشخدمت و تمام مخارجات مریض مجانی است ... در تاریخ دوازدهم رمضان به تصویب انجمن مقدس ایالتی و همت شش نفر وطن پرست صورت گرفت ولی بعد از ایجاد بلدیة قانوناً جزو آن اداره شد. فعلاً ماه بماء اجزاء مذکور فوق، موجب خود را که صد و هشتاد و هفت تومان می‌شود سوای مصارف دوا و غذا از صندوق بلدیة دریافت می‌نمایند الحق این اداره بلدیة زاید بر آنچه انتظار داشتیم کار را پیش برده» است (۳(۲۶)، ص ۷).

۱. چنانچه جریده مجاهد یکی از فوائد مهم تشکیل بلدیة را «اداره نظمیه و پولیس و تأمینات شهر و انتظام امورات ملت» می‌دانست (سال اول، ش ۲۵، ص ۲)

مشکلات پیش روی انجمن بلدی

۱. عدم استقبال اعضای بلدیّه از حضور مستمر در انجمن

با اینکه مدتی از تأسیس انجمن بلدی تبریز می‌گذشت، به نظر می‌رسید اعضای آن اهتمام چندانی برای حضور در انجمن نداشتند. با تصمیم جدی حاکم تبریز، اجلال الملک، به همراه سردار و سالار ملی برای اصلاحات شهری، قاسم خان امیر تومان، طی اختطاری به اعضای بلدیّه آنان را به حضور جدی در انجمن فرا خواند. براساس این اختطاری، قرار شد از ۱۲ شوال ۱۳۲۶ اهتمام جدی در رفع مشکلاتی شهری بنمایند (روزنامه انجمن تبریز، دوره دوم، ۳(۱۸)، ص ۴).

۲. عدم توجه انجمن به وظایف قانونی خود

انجمن ایالتی، روز ۱۴ ذی‌قعدة ۱۳۲۶ اقدام به تأسیس «مریضخانه ملی» کرد. اما با استقبال بسیار کم کنسولگری‌های دول خارجی در جشن افتتاح این بیمارستان روبه رو شد. آقا میرزا حسین، علت اصلی حضور کم‌رنگ این دول را عدم همخوانی قوانین دو کشور بیان می‌کند؛ زیرا آنان معتقد بودند که تأسیس بیمارستان در همه جا توسط نهاد بلدیّه افتتاح می‌شود، در صورتی که اداره بلدیّه تبریز هیچ نقشی در برپایی این بیمارستان نداشته است. شایان ذکر است که از میان کنسولگری‌ها فقط روس‌ها حضور به هم رسانیده بودند (روزنامه انجمن تبریز، دوره دوم، ۳(۲۶)، ص ۴).

۳. عدم قبول استقلال انجمن بلدی از سوی حاکمیت

اغلب مشکلات انجمن بلدی تبریز، همچو شهرهای دیگر، عدم تمیز و قبول انجمن از طرف حکومت به‌عنوان ارگانی مستقل و قانونی بود. چنانچه که امورات مطرح شده از طرف انجمن بلدی را به طرح و مذاکره در انجمن ایالتی معتبر می‌دانست. مثلاً انجمن بلدی در زمینه مالیات نواقل خواست‌های خود را به حکومت ارجاع می‌دهد که از طرف حکومت موکول به طرح و تصویب در انجمن ایالتی می‌شود (روزنامه انجمن تبریز، دوره دوم، ۲(۲۷)، ص ۲).

پس از طرح این درخواست در انجمن ایالتی، قرار تحقیق در این زمینه صادر شد. قاسم خان امیر تومان، با توجه به بررسی میزان مالیات‌گیری انجمن بلدی تهران که ۶ تومان به درشکه‌های خصوصی و ۱۵ قران به درشکه‌های عمومی بسته بودند آن را برای تبریز زیاد دانست (روزنامه انجمن تبریز، دوره دوم، ۲(۲۷)، ص ۲). چنانچه خواهان برقراری عوارضی پایین‌تر شد.

پیشنهاد‌های متنوعی برای راهبردی کردن فعالیت‌های انجمن بلدی و برداشتن موانع پیش رو داده شد. به‌عنوان نمونه، قاسم خان امیر تومان، خواهان شکل‌گیری جلسه‌ای با حضور

۱. چنانچه در تک‌صفحه تک شماره از جریده بلدیّه تبریز که به نظر راقم این سطور رسیده یکی از مشکلات انجمن همین مسئله غیبت بود. چنانچه در یکی از جلسات، غیبت جناب حاج ارفع الملک را مورد بررسی قرار دادند (سال دوم، ش ۲، ص ۱).
۲. در قسمتی از روزنامه انجمن، قاسم خان امیر تومان را رئیس سابق بلدیّه تبریز معرفی می‌نماید (روزنامه انجمن تبریز، سال سوم، دوره دوم، ش ۱۰، ص ۳). ولی با مراجعه به شماره‌های بعد این نظر رد می‌شود. به هر طریق علت خاصی درباره این جریان بر شمرده نشده است.

برخی اعضای انجمن ایالتی برای گفت‌وگو در این زمینه بود. افتخارالاطبا، مداخلهٔ انجمن ایالتی را در امور بلدی جایز نمی‌دانست و اعتقاد داشت خود بلدیۀ باید از خارج چند نفر را انتخاب و به مذاکره بپردازد. در این میان، حاجی امین‌التجار، به این پیشنهادها دوگانه دست زد و اعتقاد داشت خود انجمن دارای ۳۰ عضو است و خود باید بر طبق نظامنامه از عهدهٔ وظایف خویش برآید (روزنامهٔ انجمن تبریز، دورۀ دوم، ۲(۲۷)، ص ۲). در ادامه مشاهده می‌شود که انجمن بلدی و انجمن ایالتی بر سر اختیارات انجمن بلدی به نقطه نظر مشترکی دست پیدا نمی‌کنند.

نتیجه‌گیری

شهر تبریز، به‌عنوان یکی از شهرهای وامدار اندیشهٔ ترقی خواهانه، بیش از شهرهای دیگر، مورد نظر مردم و مجلس شورای ملی قرار داشت. بر همین مبنا، مردم تبریز کوشش بیشتری جهت اخذ نهادهای شهری انجام دادند؛ ولی این شهر با وجود حمایت مردمی گسترده در کنار مشکلات عدیده مختلف نتوانست انجمن بلدی را در موعد مقرر برقرار و زیر چتر حمایتی خود قرار دهد، زیرا شاخهٔ قوی استبداد در داخل شهر و ناامنی گسترده در منطقهٔ آذربایجان، تمام ذهنیت مردم و انجمن‌های رسمی و غیر رسمی را به خود سوق داده بود. هر چند با تأسیس دیرهنگام انجمن بلدی، اقداماتش از نظر مردم و مجریان شهری دور نبود. به‌هر حال، آنچه که حائز اهمیت است نگرش مردم به این سازمان و نهاد شهری بود. اقداماتی که انجمن جهت رفع و منع استبداد و ادارهٔ بهینهٔ امور شهری انجام داد، گذشته از بی‌مهری‌های حاکمیت، در نظر مردم ارجمند شمرده می‌شد. این جریان نشان داد که مردم می‌توانند با توجه به افراد توانمند شهری به سامان امور شهری بپردازند.

منبع

اسناد

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما): ۲۹۳/۵۰۰، سال ۱۳۲۹ ق، برگ شماره ۲
قائم‌مقامی، جهانگیر (۱۳۴۸). یکصد و پنجاه سند تاریخی از جلالیریان تا پهلوی. تهران: چاپخانه ارتش شاهنشاهی.

روزنامه‌ها

۱. آئینه غیب نما (۱۳۲۵ ق).
- انجمن تبریز (۱۳۲۵-۱۳۲۶ ق)، ۲ و ۳، دورۀ اول.
- بلدیۀ تبریز (۱۳۲۷ ق).
- تربیت (۱۳۲۴ ق).

- تمدن (۱۳۲۵ ق)، ۱.
- حبیل المتین تهران (۱۳۲۵ ق)، ۱.
- حشرات الارض (۱۳۲۶ ق)، ۱.
- رهنما (۱۳۲۶ ق)، ۱.
- صور اسرافیل (۱۳۲۶ ق)، ۱.
- کشکول اصفهان (۱۳۲۷ ق)، ۲.
- مساوات (۱۳۲۶ ق)، ۲ و ۳.
- مجاهد (۱۳۲۵ ق)، ۱.
- مجلس (۱۳۲۴-۱۳۲۵ ق)، ۱.
- ناصری (۱۳۱۶ ق)، ۶.
- ناله ملت (۱۳۲۶ ق)، ۱.
- ناقور (۱۳۲۶ ق)، ۱.
- ندای وطن (۱۳۲۵ ق)، ۱.
- نیر اعظم (۱۳۲۵ ق)، ۱.

کتابها

- تاریخ انقلاب ایران (نسخه خطی). کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، شماره مسلسل ۸۸۶۰.
- تبریزی، میرزا فضلعلی آقا (۱۳۷۲). بحران دمکراسی در مجلس اول (خاطرات و نامه های خصوصی میرزا فضلعلی آقا تبریزی). (غلامحسین میرزا صالح، کوششگر). تهران: طرح نو.
- تهرانی (کاتوزیان)، محمد علی (۱۳۷۹). مشاهدات و تحلیل اجتماعی و سیاسی از تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ثقه الاسلام تبریزی، علی (۲۵۳۵). مجموعه آثار قلمی ثقه الاسلام شهید تبریزی (نصرت الله فتحی، کوششگر). تهران: انجمن آثار ملی.
- ظهیر الدوله، صفاعلی (۱۳۵۱). خاطرات و اسناد ظهیر الدوله (ایرج افشار، کوششگر). تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی با همکاری فرانکلین.
- عین السلطنه، قهرمان میرزا سالور (۱۳۷۴). روزنامه خاطرات عین السلطنه (ج ۳). (مسعود سالور و ایرج افشار، کوششگران). تهران: اساطیر.
- کسروی، احمد (۱۳۸۳). تاریخ مشروطه ایران (ج ۲۰). تهران: امیرکبیر.
- مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی (۱۳۲۵). دوره اول. تهران: انتشارات اداره روزنامه رسمی کشور.
- ملک زاده، مهدی (۱۳۶۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران (ج ۳). (ج ۲). تهران: علمی.
- ملکم، جان (۱۳۸۰). تاریخ کامل ایران (ج ۲). (میرزا اسماعیل حیرت، مترجم). تهران: افسون.

مقالات

برادران شکوهی، سیروس (۱۳۸۷). صد سال بلدیة در تبریز، در مجموعه مقالات همایش بزرگداشت صد سال بلدیة در ایران، تهران: ستاد بزرگداشت یکصدمین سالگرد تأسیس شهرداری، مؤسسه مطالعات فرهنگی و تمدن ایران زمین.

تشکر، زهرا (۱۳۷۸، تیر). وظایف شهرداریها در ایران از تصور تا واقعیت. *شهرداریها*، ۱(۲).

هریسی نژاد، کمال‌الدین (۱۳۸۹، بهار). سیر تحول اداره شهرها توسط انجمن‌ها و شوراهای شهر. *پژوهش حقوقی*، ۱۲(۲۸).

